

תולדות המנהג לזכר שמחת בית השואבה

- א. שמחת בית השואבה בבית המקדש
 ב. זכר למקדש
 1. המנהג בתורכיה ובארץ ישראל
 2. התפשטות המנהג

א. שמחת בית השואבה בבית המקדש

בימי חג הסוכות נהגה שמחת בית השואבה¹ בבית המקדש. וכך מתוארת שמחה זו במשנה:

אמרו: כל מי שלא ראה שמחת בית השואבה – לא ראה שמחה מימיו. מוצאי יום טוב הראשון של חג ירדו לעזרת נשים, ומתקנין שם תיקון גדול. ומנורות של זהב היו שם... ולא היה חצר בירושלים שאינה מאירה מאור בית השואבה.

חסידיים ואנשי מעשה היו מרקדים לפניהם באבוקות של אור שבידיהן, ואומרים לפניהן דברי שירות ותושבחות. והלויים בכינורות ובנבלים ובמצלתיים ובחצוצרות ובכלי שיר בלא מספר, על חמש-עשרה מעלות היורדות מעזרת ישראל לעזרת נשים, כנגד חמישה-עשר "שיר המעלות" שבתהלים, שעליהן לויים עומדין בכלי שיר ואומרים שירה. ועמדו שני כהנים בשער העליון שיורד מעזרת ישראל לעזרת נשים, ושני חצוצרות בידיהן. קרא הגבר – תקעו והריעו ותקעו. הגיעו למעלה עשירית – תקעו והריעו ותקעו. הגיעו לעזרה – תקעו והריעו ותקעו. היו תוקעין והולכין, עד שמגיעין לשער היוצא מזרח. הגיעו לשער היוצא ממזרח – הפכו פניהן למערב ואמרו: "אבותינו שהיו במקום הזה, אחוריהם אל ההיכל ופניהם

1. הרב שאול חנה קוק, עיונים ומחקרים, ב, עמ' 33–53, סובר שהפרושים קשרו את השמחה למים, ואילו הצדוקים קשרו אותה לאש. על פשר השם שמחת בית השואבה, ראה עוד: הרב אלתר הילביץ, חקרי זמנים א עמ' רכא–דל; מנחם צבי פוקס, שמחת בית השואבה, תרביץ, נה (תשמ"ז), עמ' 173–216. גירסה ראשונה למאמרו: מנחם צבי פוקס, מהדורה ביקורתית של משניות מסכת סוכה, חלק ב, עמ' 155–175; יוסף תבורי, מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, עמ' 194–198.

קדמה, והמה משתחוים קדמה לשמש; ואנו ליה עינינו". ר' יהודה אומר:
היו שונין ואומרין: "אנו ליה, וליה עינינו".²

בתוספתא נוספו עוד פרטים באשר לשמחת בית השואבה:

בראשונה, כשהיו רואין שמחת בית השואבה היו אנשים רואין מבפנים
ונשים רואות מבחוץ. וכשראו בית דין שהן באין לידי קלות ראש, עשו
שלוש גזוזטראות בעזרה, כנגד שלוש שלוש רוחות, ששם נשים יושבות
ורואות בשמחת בית השואבה, ולא היו מעורבין.

חסידים ואנשי מעשה היו מרקדין לפניהן באבוקות, ואומרים לפניהם
דברי תושבחות...

מעשה ברבן שמעון בן גמליאל שהיה מרקד בשמונה אבוקות של אור, ולא
היה אחד מהן נוגע בארץ. וכשהוא משתחוה, מניח אצבעו בארץ על גבי
הרצפה, שוחה, ונושק וזוקף מיד.

אמר ר' יהושע בן חנניה: כל ימי שמחת בית השואבה לא היינו רואין
שינה. משכימין אנו לתמיד של שחר, משם לבית הכנסת, משם למוספין,
משם לאכילה ושתייה, ומשם לבית המדרש, משם לתמיד של בין הערביים,
משם לשמחת בית השואבה.

ולויים בכינורות ובנבלים ובמצלתיים וכל כלי שיר. מהן אומרים: "שיר
המעלות הנה ברכו וגו'" (תהלים קלד, א); יש מהן שהיו אומרים: "שאו ידיכם
קדש וגו'" (תהלים קלד, ב). וכשנפטרין זה מזה, מה היו אומרים: "יברכה ה'
מציון וגו' וראה בנים וגו'" (תהלים קכח, ה-ו).³

תיאורים נוספים נמצאים בתלמוד הירושלמי:

לא היה חצר בירושלים שלא היתה מאירה מאור בית השואבה. תני,
יכולה אשה לבור חיטיה לאור המערכה... ישראל בן יהוצדק היה משתבח
בקפיצותיו. אמרו עליו על רבן שמעון בן גמליאל, שהיה מרקד בשמונה
אבוקות של זהב, ולא היה אחד מהן נוגע בחבירו.⁴

מהמקורות הללו ניתן ללמוד על המאפיינים של שמחת בית השואבה במקדש:

2. משנה סוכה ה, א-ד. במסגרת מאמר זה, לא נעסוק בכל ההיבטים הקשורים לשמחת בית השואבה. אנו נתמקד באותם המרכיבים בחגיגה שהוזכרו וצויינו גם בתקופות מאוחרות יותר, כזכר לשמחת בית השואבה, וכפי שיובא להלן.
3. תוספתא סוכה ד, א-ה, ט.
4. ירושלמי סוכה ה, ד.

- א. מקום החגיגה והזמן – בעזרת הנשים, בכל לילה מלילות חול המועד, ועד הבוקר.
- ב. התאורה – עזרת הנשים הוארה בתאורה חזקה ומיוחדת, עד שכל חצר בירושלים היתה מאירה ממנה. מלבד זאת, היו הנוכחים מאירים באבוקות.
- ג. השמחה והרוקדים – השמחה היתה גדולה מאוד. מובילי השמחה היו חסידים ואנשי מעשה, ואף גדולי החכמים היו מתבלטים בריקודיהם המיוחדים.
- ד. הפרדה בין נשים וגברים – השמחה התנהלה תוך שמירה על הפרדה בין נשים לגברים מטעמי צניעות, ובכדי למנוע קלות ראש.
- ה. אמירת שירות ותשבחות – הכהנים והלוויים היו אומרים בשמחה שירות ותשבחות, ופרקים מספר תהלים. הלוויים שהיו עומדים על חמש-עשרה המעלות שבין עזרת ישראל לעזרת הנשים ליוו את השמחה בכלי נגינה רבים ושונים, והכהנים – בתקיעה בחצוצרות.
- באשר לטיבה ועניינה של חגיגה זו, נחלקו אמוראי פומבדיתא:

איתמר, רב יהודה ורב עינא. חד תני: "שואבה", וחד תני: "חשובה". אמר מר זוטרא: מאן דתני "שואבה" לא משתבש, ומאן דתני "חשובה" לא משתבש. מאן דתני "שואבה" לא משתבש – דכתיב "ושאבתם מים בששון" (ישעיהו יב, ג). ומאן דתני "חשובה" לא משתבש – דאמר רב נחמן: מצוה חשובה היא, ובאה מששת ימי בראשית.⁵

רש"י, לכל אורך פירושו בבבלי, קושר את השמחה למצוות ניסוך המים שנהגה בסוכות במקדש.⁶ לפיו: "כל שמחה זו (=בית השואבה) אינה אלא בשביל ניסוך המים, כדמפרש: 'ושאבתם מים בששון'".⁷ גם את דעת הסובר: "מצוה חשובה היא ובאה

5. סוכה נ ע"ב. מנחם צבי פוקס, שמחת בית השואבה (לעיל הערה 1) העיר, שמחלוקת זו איננה רק באשר לנוסח המשנה (משנה סוכה ד, ט-י), אלא היא מחלוקת פרשנית, באשר לאופייה של השמחה. הוא מצביע על הקשר שיש בין המחלוקת כאן בין רב יהודה לרב עינא, מבלי שהגמרא מכריעה למי משניהם מיוחסת כל דעה, לבין דברים דומים שמסביר רב עינא באשר לטיבה של מצוות ניסוך המים: "מנא הני מילי? אמר רב עינא: דאמר קרא (ישעיהו יב, ג): 'ושאבתם מים בששון' " (סוכה מח ע"ב).

6. מצוות ניסוך המים הוגדרה כהלכה למשה מסיני (סוכה לד ע"א; תענית ב ע"ב-ג ע"א). על מצווה זו, ראה: תוספתא סוכה ג, טז; משנה סוכה ד, ט-י.

7. רש"י לסוכה נ ע"א, ד"ה בית השואבה. כך כתב רש"י גם בסוכה מב ע"ב, ד"ה החליל, ובסוכה נה ע"א, ד"ה אומרים. ראשונים נוספים הולכים בדרך זו: הרב יהונתן מלוניל, גנזי ראשונים מסכת סוכה, עמ' 220; הרב יהודה בן ר' בנימין, ריבב"ן, גנזי ראשונים למסכת סוכה, עמ' 269; הרב מנחם בן שלמה המאירי, בית הבחירה למסכת סוכה, עמ' קנה.

מששת ימי בראשית", קישר רש"י למצוות ניסוך המים: "מששת ימי בראשית – דאמרן לעיל: שיתין נבראו מששת ימי בראשית לקבל הנסכים".⁸

לבעלי התוס' הבנה אחרת.⁹ התוס' מפנים לדברי ר' יהושע בן לוי בתלמוד הירושלמי

(סוכה ה, א):

אמר רבי יהושע בן לוי: למה נקרא שמה "בית שואבה"? שמשם שואבים רוח הקודש, על שם "ושאבתם מים בששון ממעיני הישועה"..."¹⁰ אמר רבי יונה: יונה בן אמיתי מעולי רגלים היה, ונכנס לשמחת בית שואבה, ושרת עליו רוח הקודש. ללמדך שאין רוח הקודש שורה אלא על לב שמח. מה טעמא? "והיה כנגן המנגן ותהי עליו רוח אלהים" (מלכים ב ג, ה).

השאיבה המדוברת כאן היא שאיבה במובן הרוחני, שכן בית המקדש מהווה מקור להשראה רוחנית. כלומר: שאיבה זו איננה קשורה כלל למצוות ניסוך המים.

כך, כנראה, הבין גם הרמב"ם את ייעודה של שמחת בית השואבה. הוא לא קישר כלל בין שמחת בית השואבה לבין מצוות ניסוך המים. הרמב"ם האריך בתיאור השמחה שהיתה במקדש בסוכות,¹¹ ולא הזכיר כלל בהקשר זה את ניסוך המים. את הלכות ניסוך המים כתב הרמב"ם במקום אחר.¹²

השמחה במקדש היא מצוה בפני עצמה, ללא קשר לניסוך המים, ומקורה במצוות התורה לשמוח בחג הסוכות.¹³ בספר המצוות, מצוה נד, כותב הרמב"ם, ששמחת בית השואבה נכללת במצוות התורה "ושמחת בחגך" (דברים טז, יד). מאחר שיש מצוה לשמוח לפני ה' במקדש במשך שבעה ימים, התגבש במשך שנות קיום המקדש אופי של שמחה, שנהגה בימים אלה. החכמים שהתבלטו במעשיהם בשעת השמחה הוסיפו נופך לשמחה.¹⁴

8. רש"י לסוכה נ ע"ב.

9. סוכה נ ע"ב, ד"ה חד.

10. כך נדרש גם בבראשית רבה ע, ח; רות רבה ד, יב: "ששם היו שואבין רוח הקודש"; פסיקתא רבתי, א.

11. הלכות סוכה ח, יב-טו.

12. הלכות תמידין ומוספין י, ו-י.

13. כך פירשו את הרמב"ם מספר אחרונים: הרב ירוחם פישל פערלא, ספר המצוות לרב סעדיה גאון, ירושלים תשל"ג, חלק ג, מילואים, סימן ה, עמ' רלג-רלז; הרב שאול חנה קוק, עיונים ומחקרים, ב, עמ' 33-35; הרב מנחם מנדל שניאורסון, חידושים וביאורים בש"ס, סימן יט, עמ' קמ-קמז; הרב יוסף דב סולובייצ'יק, רשימות שיעורים למסכת סוכה, עמ' רסח-רסט; הרב אריה פומרנצ'ק, עמק ברכה, עמ' קט-קי; הרב שלמה גורן, תורת המועדים, עמ' 115-126; הרב מנחם סליי, "שמחת בית השואבה", תחומין, ב (תשמ"א), עמ' 148-161.

14. יש מי שרואה בשמחת בית השואבה חגיגה שנתית של המקדש, שמחת העם על קיומו של בית ה' ועל נוכחות השכינה בו. בתגיגה שוחזרו אירועים וטקסים מכווננים מאירועי בניין הבית הראשון על ידי דוד ושלמה בנו. הרמב"ם בהלכות סוכה ח, יב-טו, מציין פסוקים רבים מחגיגת העלאת הארון

רש"י הדגיש ששמחת בית השואבה נערכה בלילה, לקראת מצוות ניסוך המים בבוקר. יתכן שהרמב"ם סובר שהשמחה במקדש במשך הלילה נעשתה כהקדמה לקיום מצוות נטילת ארבעה מינים, שנהגה רק במקדש במשך שבעה ימים. הרמב"ם מציין, בהקשר של מצוות נטילת ארבעת המינים במקדש, את הפסוק הנוגע לשמחת בית השואבה: "במקדש לבדו נוטלין אותו בכל יום ויום משבעת ימי החג, שנאמר: 'ושמחתם לפני ה' אלהיכם שבעת ימים'".¹⁵

לפנינו, אם כן, שתי פעולות שנעשו בבית המקדש בחג סוכות: ניסוך המים ושמחת בית השואבה. יש שקישרו בין שתי הפעולות הללו – שמחה מיוחדת במקדש בשל שאיבת המים על מנת לנסך בהם; ויש שלא חיברו אותם, ולפיהם אלו שתי פעולות שונות, שאינן קשורות זו לזו. השמחה קשורה למצוות נטילת ארבעה מינים, ואילו ניסוך המים הוא עניין בפני עצמו. לקמן נראה, שכאשר הנהיגו זכר למקדש בשמחת בית השואבה, היו שקשרו זאת בשלב מסוים למצוות ניסוך המים.

ב. זכר למקדש

1. המנהג בתורכיה ובארץ ישראל

נראה שהמקור הראשון בו אנו מוצאים הנהגת זכר למקדש בחגיגת שמחת בית השואבה, הוא אצל הרב חיים אבולעפיא, במסגרת התקנות שהוא תיקן ופירסם בשנת תפ"ו (1726), בהיותו באיזמיר, תורכיה:¹⁶

תיקנתי להם שבלילות השמחת-מצוה של סוכות שיעשו שמחת בית השואבה זכר למקדש, וידליקו נרות רבות בבית הכנסת, וינגנו כמו שתי שעות פזמונים. וזקנים ואנשי מעשה כאשר היו עושין במקדש, כמ"ש: "ציון היא דורש אין לה" – מכלל דבעי דרישה. ומובטח להם שבכל שנה יהיו שמחין, כמו שכתבו הראשונים. וזה כמה שנים שעשו ככה, וכן יהיה

לירושלים ע"י דוד. ראה: הרב יעקב נגן (גנק), "שמחת בית השואבה: חגיגת המקדש וחונכותו השנתית", נטועים, ז (תש"ס), עמ' 75–94.

15. הלכות לולב ז, יג.

16. ראה: ישעיהו תשבי, "הנהגות נתן העזתי, רבי משה זכות ותקנות רבי חיים אבולעפיא בספר חמדת ימים", קרית ספר, נד (תשל"ט), עמ' 598–610; משה חלמיש, "מקומה של הקבלה במנהג", מנהגי ישראל (עורך: ד' שפרבר), ירושלים תשנ"ד, חלק ג, עמ' רטז. זאת בניגוד לדברי אברהם יערי, הסובר שיוזם התקנה הוא בעל חמדת ימים, ראה: אברהם יערי, "חג הסוכות בירושלים", סיני, לו (תשט"ז), עמ' נ–נד; הנ"ל, תולדות חג שמחת תורה, ירושלים תשנ"ח, עמ' 359. את דברי אברהם יערי ציטט גם הרב מנחם סליי, "שמחת בית השואבה", תחומין, ב (תשמ"א), עמ' 161–164. במקורות אלה ישנה התייחסות רחבה לתולדות המנהג של שמחת בית השואבה.

תמיד, ומי גר אתך בעניותך – עליך יפול בעשירות. ויזכו לשמוח בתוך בית מקדשנו בבנינו, אכ"ר.¹⁷

זוהי, אם כן, הנהגה יזומה ע"י הר"ח אבולעפיא. מדבריו ניכר שהנהגה זו כבר נהגה באיזמיר מספר שנים, עוד לפני כתיבת התקנה. כמה שנים לאחר מכן, בשנת תצ"א (1731), מופיעים דברים דומים בספר חמדת ימים:

ובימים האלה (=ימי חול המועד סוכות) היה שמחת בית המקדש בבית אלוקינו... והרבו לספר ברוב וגודל השמחה הנעשה בשמחת בית השואבה, עד שאמרו: "מי שלא ראה שמחת בית השואבה לא ראה שמחה מימיו", אשרי עין ראתה כל אלה. וכן ראוי לנו לשמוח בימים האלה בשובע שמחות, בתורה ובמצוות, במאכל ומשתה, ולהרבות בימים האלה שמחה וששון בבתי כנסיות ובבתי מדרשות, אשר הם לנו בגלות החיל הזה למקדש מעט, לשורר בנועם שירים ותשבחות, ולפזז ולכרכר לפני ה' אלוקי ישראל, העומד אחר כותלנו, משגיח מן החלונות מציץ מן החרכים, כמ"ש בזהר,¹⁸ זכר למקדש, דומיא דהקפת המזבח אשר אנו מקיפין בכל יום זכר להקפת המזבח של בית אלוקינו, וילפינן לה מקרא דציון "דורש אין לה" – מכלל דבעי דרישה. והוא הדין לענין שמחת בית השואבה, דחיובא רמיא עלינו לעשות זכר לה ולעורר שמחה וששון בשמים ממעל, אשר כמה וכמה צרה כפולה ומכופלת למקום עלינו בהיותנו בארץ אויבנו, דווים וסחופים תחת יד האומות. וביותר בחגים ובמועדים יעלה את ירושלים בראש שמחתו, ודואג ואומר: איה מעון אריות? בני היכן הם? ומה לו לאב שהגלה את בניו לבין האומות, ואוי להם לבנים שגלו מעל שולחן אביהם... ותהי זאת נחמתו יתברך בעשות חוק וזכרון בית קודשנו ותפארתנו, וצדיקים ישמחו יעלצו לפני אלוקים וישישו בשמחה. ועל כן ראוי לאנשים חכמים וידועים להיות זריזים וזהירים לעשות זכר לשמחת בית השואבה כל לילות חול המועד בבתי כנסיות, ולהדליק המאורות של בית הכנסת, ולרבות בנרות ואבוקות... והפוטרים עצמם מעשות זכר לשמחת בית השואבה ביום שמחת תורה – לא עשו ולא

17. תקנות אלו פורסמו בתחילה בספר חיים וחסד, מאת אבי-אמו של הר"ח אבולעפיא, ר' יצחק נסים ׳ ג'מיל, איזמיר תפ"ו, ואחר כך כנספח לספרו של הר"ח אבועלפיא, חנן אלוקים, איזמיר תצ"ו (ד"צ ירושלים תשנ"ג), תקנות איזמיר, אות כה, עמ' 297.

18. נראה שכונתו לזוהר ח"ג, קיד ע"ב.

כלום, כי הזכר הוא כולו, ולא מחצה, דומיא דהקפת המזבח שבכל יום, ולא הספיק ב'ז' הקפות של יום הושענא רבה.¹⁹

דבריו הם קריאה לתלמידי החכמים ולציבור כולו לקיים שמחה זו בכל ימי חול המועד, והוא אף מציג זאת כתקנה מחייבת, שאם לא כן ירבו הצרות. לדעתו, יש לעשות זכר לשמחת בית השואבה כשם שעושים זכר להקפת המזבח בכל יום, ואין מסתפקים בכך שמקיפים שבע פעמים בהושענא רבה. השמחה שבשמחת תורה איננה קשורה לעניין כלל, שהרי במקדש לא נהגו בשמחת בית השואבה ביום שמיני עצרת. מספר שנים לאחר מכן, אנו שומעים על חגיגת שמחת בית השואבה בירושלים, בחול המועד סוכות בשנת תק"ג (1742). המספר הוא הרב חיים בן עטר, בעל ספר אור החיים הקדוש, באגרתו לחברי "ועד מדרש כנסת ישראל" שבאיטליה – משם יצא הרב חיים בן עטר על מנת לבדוק אפשרות להשתקע בארץ:

ובחול המועד עשינו שמחת בית השואבה, והייתי אני מדליק לילה אחת, ועשינו שמחה גדולה.²⁰

נראה שאת דבר קיום מנהג זה שמע הרב חיים בן עטר, מהרב חיים אבולעפיא, לאחר שהאחרון עקר בינתיים מתורכיה והתיישב בטבריה, בשנת ת"ק (1740).²¹ הר"ח

19. חמדת ימים, חג הסוכות, פרק ג, דפוס וינציאה, חלק ג, פו ע"א. ספר חמדת ימים הופיע בעילום שם מחברו. רבנים וחוקרים רבים עסקו בשאלת מחברו. הרב יעקב עמדין, תורת הקנאות, אמשטרדם 1752, טען שמחבר הספר הוא נתן העזתי, תלמידו של שבתי צבי. הוא חזר על כך גם בהערה בספרו של ר' יעקב ששפורטש, קיצור ציצת נובל צבי, אלטונא תק"ב, נח ע"ב, ובשו"ת שאילת יעבץ, חלק ב, סימן ככד. אך הרב חיים פלאג'י, כף החיים, מערכה ה, אות יח, חולק על כך. אברהם יערי חיבר ספר שלם העוסק בזהותו של המחבר. בספר הוא אסף מדבריהם של רבנים וחוקרים בשאלה זו. ראה: אברהם יערי, תעלומת ספר, ירושלים תש"ד. מסקנתו היא שמחבר הספר הוא המקובל ר' בנימין הלוי, מחכמי צפת, מגורי האר"י. על מסקנתו זו חלקו חוקרים אחרים. ראה: ישעיהו תשבי, "לחקר המקורות של ספר חמדת ימים", תרביץ, כד (תשט"ו), עמ' 441–455; גרשום שלום, "התעלומה בעינה עומדת", בחינות בביקורת הספרות, 8 (תשט"ז), עמ' 79–95. שני האחרונים סוברים שהמחבר איננו ר' בנימין הלוי, ואף לא נתן העזתי, אך הוא אדם הקרוב לשבתאות. הפניות למחקרים נוספים העוסקים בזהות מחבר ספר חמדת ימים, ראה: הרב יהודה לביא בן דוד, צהר, ד (תשנ"ט), עמ' רפח–רצב; חיים שטרן, "מחמדת ימים לימים נוראים", ביקורת ופרשנות (כתב עת בין תחומי לחקר ספרות ותרבות), 35–36 (תשס"ב), עמ' 246–248. על יחסו של הרב עובדיה יוסף לספר זה, ראה: הרב בנימין לאו, "להחזיר עטרה ליושנה – עיונים במשנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף", חיבור לשם קבלת תואר ד"ר לפילוסופיה, המחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר אילן, תשס"ב, עמ' 92.

20. אגרת זו מובאת גם אצל: אברהם יערי, אגרות ארץ ישראל, תל אביב תש"ג, עמ' 269, המעיד שהוא העתיק אגרת זו מכתב יד שנמסר לו ע"י בנימין קלאר.

21. על מעברו של הר"ח אבולעפיא לטבריה, ראה: הרב משה קליערס, טבור הארץ, עמ' ס.

בן עטר ביקר בטבריה באדר תק"ב (1742),²² והר"ח אבועלפיא הרעיף עליו דברי אהבה וחיבה. יתכן שבפגישתם עלה נושא זה, מאחר שבתיאוריו של חג הסוכות מהשנים שקדמו לשנה זו אין הרב חיים בן עטר מתייחס לשמחת בית השואבה.²³ על דבר חגיגת שמחת בית השואבה כעשרים שנה לאחר עלייתו של הר"ח בן עטר לארץ ישראל, נמצא בדברי ר' שמחה בן יהושע מזלאזיץ, שביקר בארץ ישראל ושהה בצפת בימי חול המועד סוכות שנת תקכ"ד (1763). בדרכו חזרה לחו"ל, בקיץ של אותה השנה, הוא עבר דרך ליוורנו שבאיטליה. שם, במשך זמן מה, פירנס אותו אדם עשיר – בתנאי שיעלה על הכתב את תיאור ימי ביקורו בארץ ישראל. וכך כתב:²⁴

מי שלא ראה בצפת זכר שמחת בית השואבה, לא ראה שמחה מימיו. במוצאי יום טוב ראשון של חג אחר תפילת ערבית מוציאים כל התיבות ובהן הספרי תורה, ומעמידים אותן על האצטבאות רחבות לפני ההיכל... ויש מהן מקושטין התיבות עם "עץ חיים" באשכולות של כסף, ויש מהם גם בעטרות כסף. והגזבר נותן ביד כל אחד נר של שעה, קלוע ב-ד' או ב-ג' נרות כמו שלנו. ובאים ויושבים כולם בחצי בית הכנסת שלפני ההיכל והספרי תורה, וביד כל אחד אבוקה דלוקה. ותוף עם הצלצול שהיא כמין קערה של נחושת, שלושה זוג, שהם שנים שנים ביד אחד. ואחר כך לוקח הגזבר שתי אבוקות גדולות בשתי ידיו דולקות, ומכבד לשני אנשים נכבדים השווים במעלה לילך במחול בסוד משחקים לפני הספר תורה שהוציאו, ונותן לזה אבוקה גדולה בידו, וכן לשני; וכבר יש להם מקודם לכל אחד אבוקה, נמצא לכל אחד שתי אבוקות. והעם מתחילין לומר שירות ותשבחות, הכל בניגון אחד בקול נעים ובקול רם, כולם כאחד

22. אחד מתלמידי הרב חיים בן עטר מספר, שהלה שהה בביקורו בטבריה אצל הרב חיים אבועלפיא במשך תשעה ימים, מיום כ"ג באדר עד ב' בניסן תק"ב (1742), "ועשה לו הרב חיים אבועלפיא כבוד כביר גדול". ראה: הרב יעקב האלפרן, ארץ החיים, וינא תרצ"ג, עמ' 27.
23. יעקב מאן, "מסעם של ר' חיים ו' עטר וחבורתו לארץ ישראל, והתישבותם העראית בעכו", תרביץ, ז (תרצ"ו), עמ' 88–99, פירסם שלוש אגרות שכתבו תלמידי ר' חיים בן עטר שנילוו אליו למסעו בארץ ישראל, אליה הוא יצא מליוורנו בחודש אב תק"א (1741). במכתב הראשון מתאר הכותב בקצרה את חגיגתם את חג הסוכות בעכו בשנת תק"ב (1741): "וחזרנו לעכו וישבנו ועשינו חג הסוכות בלולב ואתרוג כנתינתם בהר סיני" (שם עמ' 94). אין איזכור כלל לשמחת בית השואבה. לפיכך יתכן שדבר חגיגה זו התחדש אצלו בביקורו בחודש אדר תק"ב (1742), אצל הר"ח אבועלפיא.
24. תיאור מסע זה מובא אצל: אברהם יערי, מסעות ארץ ישראל, תל אביב תש"ו, עמ' 382–423, ושם עמ' 771–772, על מקורותיה של אגרת זו. באגרת זו הוא גם מספר, שהיישוב היהודי בצפת הידלדל מאוד, ומנה כחמישים משפחות, וזאת בשל הרעש שפקד את צפת בשנת תק"כ (1759), כארבע שנים קודם בואו לשם. לפני כן היו שנים, שביישוב היהודי בצפת חיו כשבעת אלפים משפחות. למקרא האגרת מתקבל הרושם שהוא מתאר את אשר ראו עיניו, אך יתכן שהוא מספר גם את מה ששמע מיושבי צפת על מה שהיה נהוג בעבר.

עונים ואומרים, והתוף אחריהם, והצלצל מצלצל. והשנים שבידם אבוקות מחגגים במחול, וכל אחד מפזז ומכרכר באבוקות שבידיהם, ומניף ומוליך, ומביא ומעלה ומוריד באבוקות שבידו נגד רעהו. וחוזרין את האבוקות הגדולות אל הגזבר, וחוזר ומכבד ונותן את האבוקות לשני אנשים אחרים לילך במחול, ועושים כדרך הראשונים, וכן השלישים עד כולן. והנשים רואות את השמחה מבחוץ לבית הכנסת. ועושין כן כל לילי חול המועד. והספרי תורה עומדין על האצטבאות כל ימות החג עד שמיני עצרת, שהוא אצלם שמחת תורה.

בתיאור החגיגה שם נוסף נופך חדש: הוציאו את ספרי התורה המקושטים מחוץ להיכל, עד לשמחת תורה.

2. התפשטות המנהג

יתכן שאגרתו של הרב חיים בן עטר, שיועדה לחברי "ועד מדרש כנסת ישראל" בליוורנו שבאיטליה בשנת תק"ג (1742), וכן תיאורי המסע בארץ ישראל של ר' שמחה בן יהושע מזלאזין, שנכתבו אף הם בליוורנו באיטליה בשנת תקכ"ד (1763), סייעו לכך שמנהג זה ינהג וישתרש גם באיטליה. אמנם דברי ר' שמחה בן יהושע הודפסו בספר רק כעבור מספר שנים, אך סביר להניח שתוכנם התפרסם, והמנהג שפשט בארץ ישראל – בירושלים, בצפת ובטבריה – התקבל והתפשט ברחבי איטליה. כחמישים שנה לאחר מכן, בשנים תקס"ב–תקס"ו (1802–1806) כותב אב בית הדין של פיזרו, הרב דניאל טירני, על קיומו של מנהג זה; אם כי לפיו, התקיימה שמחה זו במוצאי יום טוב האחרון של חג.²⁵

מקור נוסף המלמד על קיומו של מנהג זה באיטליה באותם השנים, הוא תשובת הרב ישמעאל הכהן.²⁶ בתשובתו הוא דן בדינו של נגן בתזמורת, שאחד מקרוביו מת בימי החג. השאלה היא, אם יכול הנגן לנגן בשמחת בית השואבה. לאחר שהוא מאריך לדון בחשיבות קיום זכר למצות בית השואבה בזמן הזה, הוא כותב:

אילו היה לאחר שבעה, היה מקום להתיר לנגן בכלי שיר, ובפרט לדבר מצוה כזו כמו זכר לשמחת בית השואבה, דאמרינן בש"ס: מניין שעושים זכר למקדש? שנאמר: "ציון היא דורש אין לה" – מכלל דבעי דרישה.

בסיכומו של דבר הוא התיר לו לנגן, מאחר שהנגן האבל היווה את מרכז החבורה, ובלעדיו היתה השמחה כולה מתבטלת.

25. הרב דניאל טירני, עיקרי הד"ט, סימן טז, סעיף יא. מקור זה מובא אצל: אברהם יערי, תולדות חג שמחת תורה, עמ' 360.

26. הרב ישמעאל הכהן, שר"ת זרע אמת, חלק ב, סימן קנז.

יתכן עוד, שדבריו של ר' שמחה בן יהושע מזלאזיץ השפיעו גם על הנהגת שמחת בית השואבה לא רק באיטליה, אלא גם בליטא. דברי ר' שמחה נדפסו לראשונה, ע"י חתנו שלמה מדובנא בהורדנא, בשנת תק"ן (1790) – עשרים ושש שנה לאחר שהם נכתבו.²⁷ גם כאן סביר להניח שלדבריו היה פרסום בדברים שבעל פה עוד קודם שנדפסו, ואולי זו הסיבה שאנו מוצאים רב חשוב ומפורסם בעיר הורדנא, הרב אלכסנדר זיסקינד, המתאר בשנת תקמ"ב (1782) את הנהוג במקומו, וקורא לעשות זכר לשמחת בית השואבה:

החסידים ואנשי מעשה עושים לזכר שמחת בית השואבה, להיות נעורים כמעט כל הלילות של חול המועד בזמירות ושבחים, ומרבים נרות בסוכה בלילות אלו. גם בהרבה בתי מדרשות נהגו להרבות בנרות בתפילת ערבית דחול המועד בחג הזה, זכר לשמחת בית השואבה. וכל מי שעושה זכר למקדש אשרי חלקו, כדאיתא בגמרא על הפסוק "ציון היא דורש אין לה" – מכלל דבעי דרישה. לכן יזדרז האדם בלילות אילו בשבחים ובזמירות אף ביחידות, ויהי חלקי עמו, דהיינו יזמר השבחים של פיוטים דראש השנה ויום כיפור: "אתה הוא ה' אלוקינו בשמים ובארץ", "מלך עליון" וכיוצא, גם מזמורי תהילים שהם שבחים נפלאים, היינו מזמורי קבלת שבת וכיוצא, גם ה-ה' בבות ד"אין כאלוקינו". ואחר כל השבחים ראוי לומר הפסוק "מי ימלל גבורות ה' ". ויגדיל וישמח שמחה עצומה מאוד בגודל אלקותו ית"ש.²⁸

גם כאן הוא מתאר מנהג קיים, וקורא לקיים מנהג זה אף ביחידות. כמו כן הוא מעצב את אופיים של הזמירות, השבחים ופרקי התהילים אותם יש לומר במהלך החגיגה.

הרב יצחק אליהו לנדוי כותב, שגם הגר"א חגג את שמחת בית השואבה, והוא הנהיג לומר את ט"ו שירי המעלות (תהלים קכ-קלד) ומזמורים נוספים, וכן ארבע משניות מפרק "החליל" במסכת סוכה; ולסיים בפסוק "ושאבתם מים בששון ממעיני הישועה".²⁹

27. ראה: אברהם יערי, מסעות ארץ ישראל, תל אביב תש"ו, עמ' 771-772.

28. הרב אלכסנדר זיסקינד מהורדנא, יסוד ושורש העבודה, נאווי-דוואהר תקמ"ב, שער יא, פרק יד.
29. הרב יצחק אליהו לנדוי, כפלים לתושיה – ביאור לספר תהילים, וילנא תרנ"ג (1893). דבריו מובאים אצל בצלאל לנדוי, הגאון החסיד מוילנא, ירושלים תשכ"ה, עמ' קד, הערה 47, ומשם העתיקם הרב שריה דבליצקי, זה השולחן – נוסח הברכות והתפילות לדעת הגר"א, ירושלים תשל"ב, הערה קמו. הגר"א עצמו נפטר בחול המועד סוכות תקנ"ח (1797), ויש הנוהגים לעשות זכר לשמחת בית השואבה בליל י"ט בתשרי, הוא יום הזכרון של הגר"א. ראה: הרב משה צבי נריה, מועדי הרא"ה, תל אביב תש"מ, עמ' קח.

דבר חגיגת שמחת בית השואבה בארץ ישראל התפרסם במקומות נוספים בגולה, הן ע"י פרסום במכתבים והן ע"י שליחים שסיפרו על כך. ר' אברהם חיים אדארי (המאה ה-19) מטריפולי שבלוב מעיד על כך:

כשנהגנו מנהג לילי חול המועד הנזכר בפה מתא, נתייסד על ידי שליח מעיר הקודש, כי כן זכורני בימי חורפי, ועשה כסדר מנהג ארץ ישראל ממש.³⁰

ר' יהוסף שוארץ, במכתב לאחיו בלונדון מיום כ"ג באייר תקצ"ז (1837), מתאר אף הוא את חגיגות הזכר לשמחת בית השואבה בירושלים:

לזכר שמחת בית השואבה בבית המקדש חוגגים כאן חגיגות מיוחדות בבית הכנסת במשך כל ימי חג הסוכות. לאחר תפילת ערבית יוצאים בתהלוכה חגיגית בתוך בית הכנסת, וכל אחד מהחוגגים מחזיק נר בידו. בשעת תהלוכה עליזה זו מנגנים בכלי שיר שונים הדומים לתוף קטן.³¹

באותו מכתב של ר' יהוסף שוארץ לאחיו בלונדון נוסף פרט שלא צויין עד כה. בתארו את שמחת בית השואבה בירושלים הוא מספר עוד:

בבית הכנסת שנבנה זה מקרוב, הנקרא בשם "קהל ציון", הותקנה מכונה מיוחדת, מלאכת מחשבת, המזריקה מים כלפי מעלה בשעת החגיגות. ודבר זה ביחד עם שאר מנהגי החג עושה רושם רב.

ד"ר אליעזר הלוי מתאר אף הוא במכתב שנכתב כשנה לאחר מכתבו של ר' יהוסף שוארץ (1838) את חגיגת שמחת בית השואבה בירושלים, ומתאר אף הוא את מזרקת המים, האמורה להזכיר את שאיבת המים במקדש.³² מגמה זו ליצור קשר כלשהו בין

30. ר' אברהם חיים בן מסעוד חי אדארי, שו"ת ויקרא אברהם, ליוורנו תרכ"ה, קונטרס מקום שנהגו, עמ' קכג. פיסקה זו מופיעה גם בספרו: השומר אמת, תל אביב תשל"ו, עמ' קמז.

31. אגרת זו מובאת אצל: אברהם יערי, אגרות ארץ ישראל, תל אביב תש"ג, עמ' 372. על מקורותיה של האגרת – שם עמ' 551. תיאור דומה מובא גם אצל: ר' אברהם משה לונץ, ספר ירושלים, ירושלים תרמ"ב, עמ' 40. יחד עם זאת, באותה עת התקינו בירושלים שבחורות בתולות לא תצאנה בלילי שמחת בית השואבה לראות את השמחה. ראה: תקנות והסכמות ומנהגים הנהגים בעיה"ק ירושלים, ירושלים תר"ב, מה ע"ב. הנהגה זו איננה תואמת את דברי התוספתא (סוכה ד, א), האומרת שנשים השתתפו בשמחת בית השואבה (אמנם גם שם מובא שהיתה הפרדה בין המינים).

32. אגרת זו – כמו אגרות נוספות – נכתבו בגרמנית, ותורגמו לעברית ע"י מרדכי אהרון גינצבורג, דביר, וילנא תר"ד, עמ' 1-41. האגרת מובאת אצל: אברהם יערי, אגרות ארץ ישראל, תל אביב תש"ג, עמ' 403, ועל מקורותיה – שם עמ' 551-552. את החגיגה ואת מזרקת המים בבית כנסת זה תיאר גם ר' מנחם מנדל ריישר, שערי ירושלים, ורשה 1872, עמ' 38.

שמחת בית השואבה לניסוך המים שנהגה במקדש, תואמת את תפיסתם של אלו הרואים את שמחת בית השואבה כשמחה הקשורה לניסוך המים. כאמור, התפשט מנהג זה במקומות רבים: בארץ ישראל, באירופה ובצפון אפריקה. נראה שבזכותו של הרב אלכסנדר זיסקינד מהורדנא התפשט מנהג זה גם בליטא, ואכן בתקופה מאוחרת יותר מצטט את דבריו הרב ישראל מאיר הכהן מראדין, בעל המשנה ברורה.³³ הרב יעקב עטטלינגער מציין אף הוא את המנהג, ומוסיף:

ונראה לי שביותר ינהגו כן האנשים שאינן בני תורה, למען לא ישעו בדברי שיחה בטילה בלילות הקדושים אלה.³⁴

בדבריו אלו ישנה הצעה לאופן קיום המנהג, והיא איננה מתארת הנהגה קיימת, אך יש בה נסיון לצמצם את המנהג. משתמע ממנה שבני תורה אינם צריכים להשתתף בחגיגה. כמובן, שהמלצה זו שונה ממה שהיה נהוג במקדש, שהרי בתיאורי השמחה במקדש מוזכרים תלמידי חכמים שהיו רוקדים באופן מיוחד בשמחה זו, ואילו ההמון היה צופה בהם בלבד.

מנהג עריכת שמחת בית השואבה בימי חול המועד סוכות התפשט בין חסידים³⁵ ומתנגדים, אשכנזים וספרדים, והוא נהוג גם כיום בחוגי ישיבות, וכן בקהילות רבות.³⁶

33. משנה ברורה, סימן תרסא, ס"ק ב. על שמחת בית השואבה בתקופה מאוחרת יותר, בישיבת וולוז'ין, ראה: הרב מאיר בר אילן, מוולוז'ין עד ירושלים, תל אביב תשל"א, עמ' 114–115.

34. הרב יעקב עטטלינגער, בכורי יעקב, סימן תרסא, ס"ק ג.

35. ראה: יוסף חיים ויסברג, אוצר חיים – מנהגי הרב חיים מצאנז, ירושלים תשכ"ג, חג סוכות, הערה רנא; הרב אליעזר זאב מקרעטשניף, רזא דעובדא, ירושלים תשל"א, עמ' צה; הרב יהושע מונדשטיין, אוצר מנהגי חב"ד – אלול תשרי, ירושלים תשנ"ד, עמ' שכ–שכג, על מנהגי שמחת בית השואבה אצל הצמח צדק, הר"ש, הרש"ב, הרי"צ, והרמ"מ מלובביץ'; שערי המועדים, סוכות, עמ' רז–רצו, שאף כותב על מעלת שמחת בית השואבה עתה על שמחת ביהמ"ק; הרב יעקב משה סאפרין, מנהגי קאמרנא, תל אביב תשכ"ה, אות תצח.

36. הרב יחיאל מיכל טיקוצ'ינסקי, עיר הקדש והמקדש, חלק ג, עמ' שמח, כותב: "שנהגו האשכנזים לעשות זכר לשמחת בית השואבה באמירת ט"ו שירי המעלות, ובשירים ובתשבחות. והספרדים נוהגים כמו מלפנים גם בנרות ובאבוקות שבידיהם". על שמחת בית השואבה בחברון, ראה: ר' אליהו סלימאן מני, קונטרס מנהגי ק"ק בית יעקב בחברון, ירושלים תשנ"א, עמ' מז; הרב צבי יהודה קוק מספר שהרא"ה קוק היה מרבה באמירת פרקי שיר המעלות, ועם סיום החגיגה בחצות הלילה היה שר בהשתפכות הנפש ובהתלהבות קדושה נוראה את שירו של ריה"ל: "ישאלוני רעיוני". ראה: הרב אברהם יצחק הכהן קוק, עולת ראייה, חלק ב, עמ' שעד. גם בהתיישבות הקיבוצית בעמק יזרעאל חגגו שמחה זו, אם כי לא נראה שהם עשו זאת כהנהגה לזכר המקדש, ראה: נחום בנארי, שבת ומועד, תל אביב תש"ו, עמ' 34; מוטי זעירא, קרועים אנו – זיקתה של ההתיישבות העובדת בשנות העשרים אל התרבות היהודית, ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשס"ב, עמ' 222–226. שם מצוטטים משפטים מהמאמר: "חג האסיף ושמחת בית השואבה בעין חרוד", מבפנים, חשון תרפ"ה, עמ' 188: "בשירת 'ושאבתם מים בששון ממעיני הישועה' מולאו הכדים", שם עמ' 225: "כשירים מבית אבא".